

על ספרו של דוד רוקח

דוד רוקח, מרידות היהודים בעת העתיקה בפרספקטיבה היסטורית, הוצאת המחבר, 2010.

כאשר זיכני עמיתי וידידי דוד רוקח בעותק מספרו ולאחר זמן נתבקשתי לסקור ספר זה, הבנתי משמו שלפני מחקר היסטורי בנושא ששמו ככתוב בכותרת הספר. מחברו היה בעיני ערובה לכך שמדובר בספר מחקר או עיון היסטורי למהדרין, פרי עטו של חוקר מובהק. אולם מקריאת הספר, או ליתר דיוק הספרון (90 עמודים בפורמט קטן), הסתבר לי שלא כך הם פני הדברים. עילת כתיבתו ופרסומו של החיבור שלפנינו הוא הפולמוס בן שלושים השנים בין יהושפט הרכבי לישראל אלדד בנושא מדיניותה של ישראל אל מול הפלסטינים ומדינות ערב. ויכוח זה נפתח עם הופעת ספרו של הרכבי, *בתוקף המציאות, לקחים לאומיים וחינוכיים מירמיהו מהמרד הגדול וממרד בר כוכבא*, שראה אור בשנת 1981 ושעליו הגיב ישראל אלדד בספרו *פולמוס החורבן ולקחי, כיצד נתייחס לחורבן הבית ולמרד בר כוכבא*, שראה אור בשנת 1982. לספרו של אלדד הוסיף רוקח נספח בן שלושים עמודים בשם "המרידות בפרספקטיבה היסטורית". שני הספרונים הללו הופיעו בסדרת דיונים בהוצאת מכון ון ליר. הספר הנוכחי של רוקח הוא עדכון והרחבה של הנספח שכתב לחיבורו של אלדד משנת 1982.

לפנינו אפוא יין ישן בקנקן חדש בתוספת עיונים ועדכונים של דוד רוקח. מה טעם אפוא לסקור פולמוס בן שלושים שנה, שבני הפלוגתא העיקריים שלו אינם בין החיים ולדון בו מחדש? ולא זו בלבד, גם המציאות שבה התפלמוס הרכבי ואלדד לפני כמה עשורים השתנתה לגמרי.

אולם אף-על-פי-כן נראה לי ששני נושאים העולים מן הפולמוס שבו עוסק הספר לא פגה חשיבותם גם בחלוף הזמן, שכן הם אינם קשורים רק לויכוח בין הרכבי לאלדד, ויכוח שבו נטל חלק גם דוד רוקח מחבר הספר הזה. נושא אחד הוא: מה תוקפם של אירועים היסטוריים מן העבר כארגומנטים בויכוח מדיני עכשווי, והאחר: מרידות היהודים בהשוואה למרידות של עמים אחרים בשלטון הרומאי. הנושא הראשון הוא עקרוני והאחר ראוי למחקר לגופו גם ללא קשר לפולמוס האמור. לפיכך נראה לי שיש מקום לדון בשני נושאים אלה שיש להם זיקה גם לספרו של רוקח. הראשון מן השניים עוסק בפולמוס הרכבי-אלדד והשני תופס מקום נרחב בספרו של רוקח.

האם אירוע מן העבר הוא בחזקת נימוק (ארגומנט) במכלול שיקולים לקראת החלטה מדינית או חברתית בהווה, כלומר בתקופה מרוחקת ממה שמכונה "תקדים היסטורי"? רבים החידודים על ההיסטוריה החוזרת כביכול על עצמה, כגון "ההיסטוריה חוזרת על עצמה אבל אף פעם אין זה אותו דבר". גם בין היסטוריונים של התקופה הקלסית וההלניסטית היו דעות שונות באשר לערך הפרגמטי של הכרת ההיסטוריה, כלומר האם יש בהכרת ההיסטוריה תועלת מעשית לפוליטיקאי והאם היא חוזרת על עצמה.¹ אין ספק שאירועים היסטוריים אינם מתרחשים שנית כזהים לאירועים דומים שקדמו להם. אירוע שהתרחש בעבר והידוע לבני דור מאוחר ממנו משנה את הנסיבות שברקע האירוע המאוחר מאלה של האירוע הקודם. גם אם המקרה המאוחר דומה מאוד לזה שקדם לו, הרי עצם ידיעת "התקדים ההיסטורי" היא נתון חדש שלא היה קיים בתקדים ההיסטורי עצמו, כלומר התקדים ההיסטורי עצמו מונע זהות מוחלטת של שני האירועים, ולפיכך הוא מונע גם הסקת מסקנה מושכלת מן המוקדם על המאוחר ממנו. אומנם רווח הנוהג להעלות אירועים קטנים וגדולים מן העבר בהקשר למצבי הווה שונים, אולם אזכורם אינו אלא אנלוגיה לסבר את האוזן. רק

¹ על ההבדל בין השקפותיהם של תוקידידס ופוליביוס ראו, למשל, A. Momigliano, 'Tradition and the Classical Historian', in *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Blackwell, Oxford 1977, p. 168. הקורא עברית ימצא דברים על כך במבוא של אלכסנדר פוקס לתרגום העברי של תוקידידס, *תולדות מלחמת פילופונים*, תרגום א. א. הלוי, ירושלים תשי"ט, עמ' לו-לח, ובמבוא של ב' שימרון *לפוליביוס, היסטוריה*, ירושלים תשנ"א, עמ' 21 והע' 25.

אוויל יטען שכיוון שמקרה שהתרחש בעבר הביא לתוצאה מסוימת, שחזורו כביכול בהווה יביא לאותה תוצאה.²

לעניין הביקורת שהעלה הרכבי על מדיניות ישראל, בין שנצדד בה בין שנחלוק עליה, הרי היא עלתה מלכתחילה על מסלול שגוי כאשר ביקש הרכבי להשתיתה, או לפחות לחזקה, באמצעות אנלוגיות (בין שנכנה אותן "לקחים" או "גזירה שווה") מן העבר: במקרה זה מרידות היהודים ברומא ובמיוחד מרד בר כוכבא. בדרך בה נקט הרכבי הוא כרה בור לעצמו, שכן הוא נכנס לתחום שלא היה בקיא בו ובכך העניק הזדמנות לחולקים על דעתו להציג את תוכנותיו במרידות היהודים מימי נבוכדנאצר ועד ימי האדריאנוס כשגויות, וסייע בידם לערער על השקפותיו בעניינים אקטואליים שבנפשנו.

מה עלינו להפיק ממרד בר כוכבא שיש בו לבסס מדיניות ישראלית בזמננו או בעת הופעת הספרים בנושא זה בשנות השמונים של המאה שעברה? אכן מרד בר כוכבא הביא לאובדן עצום של חיי אדם בקרב האוכלוסייה היהודית של ארץ-ישראל ואכן סיכויי הצלחתו היו קלושים מלכתחילה, או נידונו מראש לכישלון; אולם כאשר מדינה כלשהי, ובמקרה זה ישראל, שוקלת מה היא המדיניות הראויה שתביא תוצאות טובות לעם היושב בה, האם יכול אדם לומר כי הוא מתנגד או מצדד בפעולה כזו או אחרת כיוון שמרד בר כוכבא כשל והביא אסון על עמו של מחולל המרד או הציג מופת של גבורה ומסירות נפש? ומה משקל ה"לקח" החינוכי שלו, אם נגביל את הדיון רק ל"לקחים לאומיים וחינוכיים" מן המרידות, כפי שמצהיר הרכבי בכותרת המשנה לספרו הראשון, אף-על-פי שמן הדיון גופו נראה שהוא מרחיק מעבר ללקחים אל מסקנות אקטואליות בהווה.

פרשת מרד בר כוכבא ראויה שיספרה ושינתחו את מניעיה, מהלכיה ותוצאותיה, וודאי אפשר ללמוד ממנה ערכים חשובים: כגון, למשל, השתתפותם של תלמידי חכמים במלחמה לאומית, כפי שעשו תלמידיו של רבי עקיבא על-פי המסופר, או חשיבותה של אחריות של מנהיגים, או של מתיימרים להיות מנהיגים, בין על דרך החיוב בין על דרך הביקורת. אולם מה למרידות ברומאים לצד המרד בימי צדקיהו מלך יהודה? הרי אלו הן פרשות שונות בסיבותיהן ובתוצאותיהן ואינן בחזקת נימוק במערכת שיקולים לנקיטת מדיניות כזו או אחרת של ממשלות ישראל. ואם אדם סבור, כמוני למשל, שמדיניות ישראל אל מול הפלשתינים, מדינות ערב או מדינות אחרות בכלל, שגויה הן מבחינת התועלת שבה, הן בשל היעדר המוסריות שבה והן בשל הנזק שהיא מסבה לאזרחיה שלה, האם זה משום שבר כוכבא או המורדים במרד שגו בגדול (אם שגו)? הרי טעותם או צדקתם אינה אלא מעשה שהיה ושאוּלי מסבר את אוזנו של השומע, אבל אין הם הופכים הוכחה לחוכמת או צדקת מעשה עכשווי הנשקל על ידי הנהגה כלשהי.

ואם בלקחים אנו עוסקים, הרי אלה הם או טריוויאליים להפליא, כפי שאפשר להיווכח מן הדוגמאות שצינו לעיל, או שהם מנוגדים אלה לאלה לפי השקפתו של מפיץ הלקחים. הרי אין בפרשות אלה לקחים אובייקטיביים אלא מה שכל בעל השקפת עולם מעלה בחכתו ומבקש שיתאימו להשקפתו. מזיכרוני מימים רחוקים בבית הספר התיכון הלקח שעלה מלימוד ספר ירמיה היה צדק סוציאלי דווקא, והלקח מן המרידות ברומא היה הנזק שבפלגנות שהייתה במרד הגדול והחשיבות שבאחדות ההנהגה שהייתה בראשות בר כוכבא, שני לקחים שעולים גם מסתם שכל ישר. ויש מי שביקשו להטביע את רישומם של הגיבורים, שמעון בר גיורא ובר כוכבא, ויש מי שהעדיפו לפאר או לגונן על מעשהו של יוחנן בן זכאי. קיצורו של דבר, כל בעל עניין ליקט מן העבר את מה שתאם להשקפתו המוקדמת.

הלקח המחנך או, ליתר דיוק, הזיכרון המעצב את התודעה הלאומית, אינו תוצאה מן האירוע אלא מן הבחירה מתוכו. לפיכך המחלוקת האמיתית אינה בין הפרשנות והפקת הלקחים הנכונים מן האירועים הנידונים בפולמוס הרכבי-אלדד אלא בין השקפות שונות באשר לדרכה המדינית והלאומית של מדינת ישראל. הדרך בה בחר הרכבי להעלות נושא זה בספריו הנזכרים לעיל ערפלה את הנושא הזה במקום

² לכן מודע הרכבי עצמו (למשל ב*בתוקף המציאות*, 16-17, ובעוד מקומות, וגם בספרו המאוחר והמפורט יותר: *חזון*, לא פנטזיה, לקחי מרד בר כוכבא וריאליזם מדיני בימינו, דומינו, ירושלים 1982, בו הוא נוקט במונחים "גזירה שווה" ו"לקח". הוא פוסל את ה"גזירה שווה" ומביא שורת "לקחים" שלדבריו "אפשר להפיק מחורבן בית ראשון...". כגון: "2. קונסנוס לאומי אינו מבטיח צדקת העמדה או הצלחתה", ולקחים מן המרד הגדול, כגון: "3. קנאים עלולים לגלות מסירות ואידיאליזם, ואולם אין הללו גורמים מספיקים להבטיח הצלחה וניצחון". לא אפרט לקחים דומים נוספים שהוא מונה (שם, 18-19) ואף מציין שאין הם בבחינת גזירה שווה אלא לקחים בלבד, אולם אלה לקחים שכל בר-דעת, בין שיסכים עם דעותיו המדיניות של הרכבי בין שיחלוק עליהן, יוכל לקבלם, ונעלה מבינתי לשם מה דרוש לעורר מרבצו את המרד בימי צדקיהו או בימי נירון כדי להפיקם.

להבהירו. בהעלותו על הבמה פרשות היסטוריות שלמד על רגל אחת היטה את הוויכוח מן העיקר אל הטפל וקל היה לחולקים עליו להפריך את טיעונו.

וכי באמת על ישראל לנקוט במדיניות כזו או אחרת לאור הדיון בקידוש השם ובהלכות הקשורות בקיום מצוות שבהן אמור יהודי לקיים "יהרג ועל יעבור"? על אילו מצוות נגזר על אזרחי ישראל להיהרג? רוב הישראלים אינם מקיימים מצוות מן השולחן ערוך ומפסיקות רבנים בכלל מבחירה חופשית, ואם נקבל את דעת החוקרים הסבורים שקודם למרד בר כוכבא הוטלו גזירות על קיום דת ישראל, כגון איסור המילה, אזי יש להבין את מרד בר כוכבא כמרד של חוסר ברירה מצד בני הדור הנאמנים לדת אבותיהם, כשם שנהגו המקבים כשלוש מאות שנים קודם לכן והנהרגים על קידוש השם בכמה מקרים בימי הביניים. זה הסבר מספק לסיבת המרד ולא ראוי למי שאינם מאמינים בתורה מסיני ואינם מקבלים את ההלכה שהתווספה עליה כקנה מידה לשפט זאת, מה גם שלא על היסטוריון, ובכלל לא על מי שלא עמד במקומם של המורדים, להוציא עליהם משפט. ובכלל, מה למרד ולישראל כיום ובמי היא אמורה למרוד? אם יש מרד בארץ-ישראל הרי הוא נגדה ולא היא המורדת.

לזכותו של דוד רוקח ייאמר שלמרות שהוא תומך ללא סייג בעמדתו של אלדר, הוא מייצג בהוגנות את דעתו של הרכבי שאינה מקובלת עליו ושאת חולשת טיעונו הוא מבקש להראות. אולם לע"ד כל המילים שנשפכו בפולמוס זה אין בהן תרומה לשאלת המדיניות הישראלית, ואם הן ראויות לדיון הרי זה מצידן החינוכי, שגם בו האידיאולוגיה היא שקובעת את התכנים. כך גם בעניין מרידות היהודים בשלטון הרומאי, מניעיהן ותוצאותיהן לטווח קצר ולטווח ארוך. ההתעניינות במרד בר כוכבא לא פגה והנושא עלה לאחרונה גם ביומן "ישראל היום" (מט"ז באייר תשע"ג, 26/04/2013) סמוך לל"ג בעומר. מציין שם דורי גולד (שם, עמ' 10) את חשיבות מורשת הגבורה של דמויות מן העבר כבר כוכבא, אך הוא מציין בצדק גם את הסכנות "משימוש שגוי בתוצאות מרד בר כוכבא לצורך ניתוח האפשרויות הפוליטיות שעומדות בפני ישראל בעת הזאת". בעמוד 11 שממול למאמרו באותו גיליון מעבירה יוכי ברנדס את עיקר הדיון לרבי עקיבא ולמקומו באקטיביזם הציוני. לע"ד זו בחירה לגיטימית אך מונעת מהשקפה מוקדמת. ספק בעיני אם דמותו של רבי עקיבא מילאה תפקיד משמעותי בהופעת הציונות ואם תמיכתו כבר כוכבא, אם אכן זו עובדה היסטורית וודאית, נטעה במאות שנות הגלות שלאחריו ביהדות וביהודים הכרה שיש להיגאל במעשה ולא להמתין לחסדי שמיים. מה שראוי להילמד בפרשת רבי עקיבא ומרד בר כוכבא אולי ראוי לפי השקפת הכותבת אבל גם הוא מעוצב על-פי השקפתה ואינו מסקנה מן הידוע על מרד זה.³

על המדיניות של ישראל להיגזר מן המציאות העכשווית, מן המטרות הראויות או אפילו שאינן ראויות שקבעה לעצמה, מן התוצאות המדיניות הצפויות, ולא פחות מכך מאלה המוסריות שתיווצרנה כתוצאה ממנה. כל אלה ראוי שיישקלו בשכל ישר ובהיגיון נכון. אירועי העבר משמשים לצרכים רטוריים או דידקטיים ולעתים כדמגוגיה (כגון השימוש בשואה). לפיכך שגה הרכבי בכך שלא ביקר את המדיניות הישראלית לגופה, ומעיון בביבליוגרפיה ובספרות שהוא מסתמך עליהן, ואף מהודאתו שלו עצמו, ברור שאינו מתמצא באותן "הוכחות" שבהן הוא מסתייע, ודווקא משום כך הן הופכות לרועץ כסימוכין להשקפתו המדינית שמוצגת בספרו. לפיכך נראה שגם דעתו עומדת על כרעי תרנגולת, מה שאינו כך.

ולא זו בלבד, אלא שמתוך ששקע בפורענויות הללו לא עלו בדיונו בבחירות ובהדגשה מספקת סוגיות המעצבות את דעת הקהל בישראל יותר ממרד בר כוכבא, והן המשיחיות לגוניה, הגזענות ורעות חולות אחרות. לפיכך מוזר בעיני להחזיר נושא זה לדיון כפי שעשה דוד רוקח. וכי במה יש לשנות את מדיניות ישראל גם לו היה סיכוי למרד הגדול להצליח בשעתו? ומה בין מטרת הערבים באשר הם, פלסטינים ואחרים, להשמיד את ישראל, כפי שסבור רוקח, לבין ימי נבוכדנאצר ושליטים שבאו אחריו? (וסוגיה זו והמסקנות ממנה ראויות לדיון מעמיק, וכלל לא משנה מה עשה בר כוכבא ואפילו לא מה כתוב בספר יהושע.)

קיצורו של דבר, ההיסטוריה אינה מדריך לפוליטיקאי אלא התבונה, הידע הרלבנטי והשכל הישר. השכלה אינה מזיקה וגם למוסר יש חשיבות (אולי ולטווח ארוך, אבל המתבונן בעולמנו הפוליטי יפקפק בקיומו ובמשקלו של המוסר בעולם זה), אבל לא מלקחי ההיסטוריה יגיעו מנהיגים להחלטות נכונות עבור

³ למיטב ידיעתי המוגבלת, הציונות הייתה תנועה לאומית בתקופה שבה התעוררו תנועות לאומיות באירופה. ייחודה היה בכך שהלאום המתעורר לא ישב בטריטוריה משלו. התעוררות לאומית זו העלתה והבליטה בזיכרון הקולקטיבי המתחדש חגים ודמויות שהיו בקרן זווית עד אז, ובהן אולי בראש ובראשונה יהודה המקבי. מי שהועלו היו רצויים להוגי הציונות שגם לא ייצגו על דעת כלל ישראל את מה שמכונה "יהדות", שגם היא אינה, כידוע, אותה הדבר בנפשו ובלבו של כל יהודי.

המונהגים, והערכים שיופקו מן המרידות ברומא יתאימו רק לחברה שתבחר בהם ול"מעצבי דעת הקהל" שיישרתו את ממשלתה.

חלקו האחר של ספרו של רוקח עוסק במרידות יהודים ובמרידות אחרות ברומא האימפריאלית. רוקח מונה מספר מרידות כאלה (בגאליה ובבריטניה) ומצביע על כך שאין למדוד אותן אך ורק לפי סיכויי ההצלחה שלהן מלכתחילה, כפי שמדד הרכבי את מרידות היהודים ברומא. הוא מבקש אף להראות שלא תמיד היו המרידות נטולות כל סיכוי להצלחה. זה נושא היסטורי מעניין לכשעצמו והוא אף נדון במחקרים שונים. רוקח טוען בצדק שאין להעריך את סיכויי ההצלחה של המרידות הללו לפי תוצאותיהן וכי זו חוכמה שלאחר מעשה, שכן אנחנו מושפעים מידעית התוצאות שאותן לא יכלו לדעת מחוללי המרידות. לכן הוא מבקש להראות בכמה מקרים שבזמן המרידות הללו לא היו נטולות סיכוי. הוא סוקר מרידות אחדות ואף מביא את המקורות העתיקים לאותן מרידות (*מרידות היהודים*, עמ' 96-65), ולמעשה לפנינו מאמר מחקרי בנושא שיש לו מקום בכל כתב-עת מדעי העוסק בתולדות העת העתיקה.

לא כאן המקום לדיון פרטני בחלק זה של הספר ואסתפק בהערות מעטות בלבד. המרידות הנידונות בו הן משני סוגים לפחות, והיה מקום לציין זאת ואף להתייחס לכך; ואולי היה הדבר אף מדגיש את ייחודן המשמעותי של מרידות היהודים. חלק מן המרידות המתוארות בספרו של רוקח הן מרידות שמתרחשות בראשית ההשתלטות הרומאית על ארצות שהיו עד לאותה עת מחוץ לתחום האימפריה הרומאית. הדבר בולט במרד הגאלי בימי יוליוס קיסר. מרד זה הוא למעשה מלחמה הגנתית במטרה למנוע השתלטות זרה על השבטים הגאליים, שנהנו עד זמנו של קיסר מחרות, והתנגדו לשינוי באורחות החיים ובמציאות שבה הם היו שרויים עד לאותו זמן, ודומה לכך היא גם ההתנגדות בבריטניה לפלישות הרומאיות.⁴ לכן, מניעי מרד כזה, וליתר דיוק מלחמות מגן כאלה, אין לשקול אותם על-פי סיכויי הצלחתו אלא הם תגובה על תוקפנות מן החוץ של מעצמה זרה שהמותקף אינו מוכן להכיר בשלטונה עליו. כאלה היו ה"מרידות" בראשית ההשתלטות הרומאית על יהודה החשמונאית בהנהגת אריסטובולוס ובניו, בעוד שהמרידות המאוחרות יותר היו ייחודיות במידה רבה ליהודה וליהודים והן פרשה שונה ומניעה שונים. שאלת הסיכויים להצלחתן בעיני המורדים היא, לפחות בחלקה, מחוץ לתחום השיקולים הרציונליים. חלק מתנועות המרד ומן המורדים הללו ציפו לניצחון שיבוא בסיוע אלוהי ובדרך נס, ושיתגשמו חזיונות קדומים או ישוחררו ניצחונות ניסים שאירעו בעבר. שאלת הסיכויים הסבירים לא עמדה מבחינתם כלל על הפרק. מי שקובע את מהלכיו מתוך אמונה משיחית אינו שייך כלל לדיון הזה, ושמהלכים כאלה יכולים להסתיים באסון אינו טעון הוכחה. לפיכך מודגמת לפנינו העקרות של הדיון וההשוואה בין מרידות מימי הבית השני ברומא לבין מדיניות ישראל בזמן הזה (ואין המדובר כמוכח בזה שממריצים הוויזם משיחיים בהווה ומדינאים, שכסומא בארובה אינם מבחינים בין משאלות לאפשרויות).

ספק בעיני גם אם הצדק עם רוקח באשר לתיאורה של פרתיה ככוח מאזן לרומא וכמעט שווה לה במשקלו המדיני והצבאי. דומני שיש בכך הפרזה רבה. ניצחונות הפרתים ויכולתם למנוע את כיבוש ממלכתם על-ידי הרומאים עדיין אינם בחזקת שוויון צבאי או מדיני. רומא סכנה את מעמדה של פרתיה, בעוד שפרתיה לא סכנה בצורה אמיתית את מעמדה ההגמוני של רומא באגן הים התיכון, ואת הלקח המר מעובדה זו למד לאסונו מתתיהו אנטיגונוס המלך החשמונאי האחרון.

בפולמוס המיותר הזה בשעתו וגם בהעלאתו מחדש על-ידי רוקח צודקים לע"ד מבקריו של הרכבי. אלדד מציג זאת במשפט קולע: "כבר ההנחה [של הרכבי שיש מה ללמוד ממלחמות בר גיורא ובר כוכבא למלחמותינו] שנויה במחלוקת. לא כל שכן המסקנות" (עמ' 1 בספרו). הויכוח האמיתי הוא לאן פני מדיניותן של ממשלות ישראל ולאן מטרות חותרת מדיניות זו? מהן המטרות האמיתיות מול אלה המוצהרות? מהו ומיהו הציבור הישראלי ומה הם המניעים המודעים והלא-מודעים שמכוונים אותו לתמוך בחתירה למטרות כאלה או להיפוכן? מהם ומה משקלם של הזרמים הדתיים, המשיחיים, העדתיים, ההיסטוריים הקרובים (השוואה, ההגירה לישראל, הקליטה וההשתלבות בחברה הממוסדת) והגזעניים

⁴ S.L. Dyson, 'Natives Revolt Patterns in the Roman Empire', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 3, Berlin and New York, 1975, pp. 138-175.

S.L. Dyson, 'Native Revolts in the Roman Empire', *Historia*, 20 (1971), pp. 239-274.

G. Woolf, 'Provincial Revolts in the Early Roman Empire', M. Popović (ed.), *The Jewish Revolt Against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, Leiden and Boston 2011, pp. 27-44.

המוליכים אותו למחזות שונים? לבירורם וקל וחומר לעיצובם לא יועילו "לקחים" מאירועי עבר, וגם הבנתם ספק אם יש בה לחולל שינוי שיועיל לעם היושב בציון – וחבל.

אוריאל רפפורט, חיפה. urir@research.haifa.ac.il